

Hic consolatur sorores de morte sui maria hennia dicit cū barba qua totius fesse

Średniowieczny ceremoniał pogrzebowy książąt śląskich i jego odbicie w sztuce sepulkralnej

Jacek Witkowski

Uniwersytet Wrocławski

Od czasu uroczystego pogrzebu cesarza Konstantyna I Wielkiego (ok. 280–337) kształtować się zaczął dworski ceremoniał pogrzebowy, który przy pewnych lokalnych odmianach, uwarunkowanych przez miejsce, czas i tradycje, przetrwał w zasadzie aż do nowożytności¹. Elementy ceremoniału, zastosowanego po raz pierwszy w trakcie wspomnianego pogrzebu z 337 r. w Konstantynopolu, niemalże niezmiennie występują zarówno w epoce wczesnochrześcijańskiej oraz średniowieczu, jak i w nowożytności. Są to: uroczyste wystawienie zwłok zmarłego monarchy na widok publiczny w sali pałacowej, następnie procesjonalne przeniesienie ciała przez dworzan, urzędników i rycerzy do kościoła, złożenie tam zwłok na specjalnym podwyższeniu, a wreszcie, po odprawieniu nabożeństw żałobnych, pochówek ciała w specjalnie przygotowanym sarkofagu, krypcie lub pod posadzką kościoła².

W zasadzie nie przetrwał do dziś żaden szczegółowy, źródłowy opis ceremonii pogrzebowych obchodzonych po śmierci władców piastowskich i jagiellońskich z doby średniowiecza i wczesnego renesansu³. Dysponujemy dopiero dokładnym opisem wawelskiego pogrzebu króla Zygmunta I Starego – z 1548 roku⁴. Dawniejszy, jaki zawdzięczamy Jankowi z Czarnkowa, dotyczący uroczystości żałobnych odbytych w Krakowie 19 listopada 1370, ku czci zmarłego dwa tygodnie wcześniej (5 listopada) Kazimierza III Wielkiego, nie może być dla naszych rozważań przydatny, gdyż były to jedynie obchód i egzekwie zorganizowane przez Ludwika I Wielkiego już po pogrzebie właściwym (7 listopada), a zatem bez ciała zmarłego króla⁵. Zawarte w *Kronice* Jana Długosza informacje o pogrzebach niektórych polskich władców i ich małżonek są dość zdawkowe; odwołują się do toposów opowieści o monarszych ceremoniach pochówkowych i konkretnie mówią najczęściej o miejscu pochówku i o uroczystościach ściśle religijnych.

1. Henryk I Brodaty na marach, *Legenda obrazowa o św. Jadwidze*, 1353; John Paul Getty Museum w Malibu, Kalifornia. Fot. za: <http://www.getty.edu/art/col-lection/objects/4026/unknown-maker-saint-hedwig-washing-the-fee-of-lepers-the-burial-of-saint-hedwig's-husband-heinrich-silesian-1353> (data dostępu: 15.08.2021)

¹ Zob. J. A. Chrościcki, *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974, s. 31–34; zob. też M. Rożek, *Groby królewskie w Krakowie*, Kraków 1977, s. 58–71; A. Labudda SVD, *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania rytuału Piotrkowskiego (1631). Studium historyczno-liturgiczne*, Warszawa 1983, s. 132, 143–152, 156–157, 158–166.

² Zob. J. A. Chrościcki, *op. cit.*, s. 48–49; M. Rożek, *op. cit.*, s. 60–61, 64–71; A. Labudda SVD, *op. cit.*, s. 132, 145–151, 156.

³ E. Śnieżyńska-Stolot, *Dworski ceremoniał pogrzebowy królów polskich w XIV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa, 29 i 30 listopada 1973 r., red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 89–90; M. Rożek, *op. cit.*, s. 59–60; A. Labudda SVD, *op. cit.*, s. 143–145, 148–150.

⁴ Na temat ceremoniału pogrzebowego ułożonego przez biskupa krakowskiego Samuela Maciejowskiego w 1548 r. na pogrzeb Zygmunta I zob. J. A. Chrościcki, *op. cit.*, 183, 227, 304; M. Rożek, *op. cit.*, s. 64–71; A. Labudda SVD, *op. cit.*, s. 146–147.

Jeśli chodzi o pogrzeby książąt śląskich, to dopiero praca Jana Harasimowicza ujawniła ich źródłowe opisy, pochodzące jednak dopiero z okresu późnego renesansu i dotyczące obrządków protestanckich⁶. O tym, jak wyglądały – czy jak wyglądać mogły – pogrzeby władców Śląska średniowiecznego, wnioskowano (niezbyt zresztą często), opierając się na miniaturze przedstawiającej zwłoki Henryka I Brodatego, spoczywające w stroju paradnym na marach w *Legendzie obrazowej o św. Jadwidze* z 1353 r., powstałej na zlecenie księcia brzeskiego Ludwika I Sprawiedliwego (obecnie w zbiorach The John Paul Getty Museum w Malibu, Kalifornia [fig. 1])⁷. Wyobrażeń konduktu żałobnego Janusz Kęłowski i Ewa Śnieżyńska-Stolot dopatrywali się też w przedstawieniach na bokach tumb księcia wrocławskiego i krakowskiego Henryka IV Probusa z kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu (obecnie w tamtejszym Muzeum Narodowym, [fig. 2–13]) oraz Bolka II Świdnicko-Jaworskiego w kościele cysterskim w Krzeszowie [fig. 14]⁸. Jak się okazuje – nie bez racji.

Istnieje bowiem opis wrocławskiego pogrzebu Henryka IV Probusa, zachowany co prawda tylko w przekazie „z drugiej ręki”, historyka wrocławskiego Daniela Gomolckiego, opublikowany przezeń w 1733 roku⁹. Zamieszczamy go w *Aneksie* niniejszej pracy. I chociaż do przekazów dawnych historyków, szczególnie do tych zaczynających się od słów w rodzaju: „Jak wyczytałem w starym rękopisie”, odnosić należy się z dale-

⁵ Był to właściwie tylko pogrzeb symboliczny, odprawiony już po pogrzebie właściwym, stąd zabrakło w nim takich elementów, jak wystawienie czy przeniesienie zwłok. O pogrzebie tym zob. E. Śnieżyńska-Stolot, *op. cit.*, s. 89–100; M. Rożek, *op. cit.*, s. 59–64; A. Labudda SVD, *op. cit.*, s. 145–146, 148–150; a ostatnio: W. Fałkowski, *Dwa pogrzeby Kazimierza Wielkiego – znaczenie rytuału*, [w:] *Umarł król. 650. rocznica śmierci Kazimierza Wielkiego* [kat. wystawy], red. P. Tyszką, M. Zawadzki, 28 listopada 2020 – 10 stycznia 2021, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Warszawa 2020.

⁶ Zob. J. Harasimowicz, *Mors janua vitae. Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*, Wrocław 1992, s. 25–29.

⁷ Zob. A. Labudda SVD, *op. cit.*, s. 132.

⁸ J. Kęłowski, *Treści ideowe gotyckich nagrobków na Śląsku*, Poznań 1970, s. 56–59 (Henryk IV), 103–105, 108 (Bolko II); *idem*, *Pomniki Piastów śląskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 1971, s. 56, 65, 66, 68–71 (Henryk IV), 131–134 (Bolko II, z zastrzeżeniami – może raczej zgromadzenie wokół zwłok); *idem*, *Polska sztuka gotycka*, Warszawa 1983, s. 110 (Henryk IV); *idem*, *Dzieje sztuki polskiej. Panorama zjawisk od zarania do współczesności*, Warszawa 1987, s. 53 (Henryk IV), 56 (Bolko II, zgromadzenie podczas pogrzebu); E. Śnieżyńska-Stolot, *op. cit.*, s. 97 (Bolko II, niesienie zwłok księcia podczas pogrzebu). Mając na względzie nagrobek Henryka IV, przedstawienie na tumbie wyjaśniali w tym duchu także: J. G. Busching, *Grabmal des Herzogs Heinrich IV*, Breslau 1826; K. Stronczyński, *Grobowiec Henryka Łagodnego (Probus) we Wrocławiu*, „Biblioteka Warszawska” 1841, t. 4; *idem*, *Pomniki książęce Piastów lenników dawnej Polski w pieczęciach, budowlach, grobowcach i innych starożytnościach zebrane i objaśnione*, Piotrków 1888, s. 160, 197, 203–207; H. Luchs, *Schlesische Fürstenbilder des Mittelalter*, Breslau 1872, cz. 10, s. 21 n.; J. Mysiński, *Grobowe Piastów pomniki na Szlązku Pruskim*, Poznań 1898, s. 11; Ch. Gündel, *Das schlesische Tumbengrab im XIII. Jahrhundert*, Strassburg 1926, s. 34; M. Gumowski, *Grobowiec Henryka IV Probusa*, Wrocław 1971, s. 2, 4, 13; T. Dobrowolski, *Sztuka polska od czasów najdawniejszych do ostatnich*, Kraków 1974, s. 131; *idem*, *Stan badań nad nagrobkami książąt piastowskich i innymi średniowiecznymi pomnikami Śląska*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” t. 10 (1976), s. 152, 163, 167, 168; D. Grossmann, *Die Piasten und die Kunst*, „Schlesien” 1976, z. 2, s. 68; Z. Boras, *Książęta piastowscy Śląska*, Katowice 1982, s. 155–156; B. Guldán, *Śląska rzeźba kamienna XII–XVI w.*, Wrocław 1989, nr kat. 14, s. 28, 32, 33; A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu. Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 42; H. Okólska, M. Smolak, D. Mrozowska, *Mauzolea piastowskie na Śląsku*. [Wystawa], ratusz wrocławski, czerwiec 1993, fot. W. Chomiński, wstęp. J. Harasimowicz, Muzeum Historyczne we Wrocławiu, Wrocław 1993, s. 83–84 (Henryk IV), 100–101 (Bolko II); J. Kęłowski, *Kilka słów na temat systematyki w badaniach nad pomnikiem nagrobnym*, [w:] *O sztuce sepulkralnej na Śląsku. Materiały z sesji Oddziału Wrocławskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, 25–26 października 1996 roku, red. B. Czechowicz, A. Dobrzyński, Wrocław 1997, s. 13–16 (Henryk IV, Bolko II); B. Guldán-Klamecka, A. Ziomecka, *Sztuka na Śląsku XII–XVI w. Katalog zbiorów*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2003, s. 146 (Henryk IV); R. Kaczmarek, *Kolegiata Krzyża Świętego we Wrocławiu jako fundacja Henryka IV Probusa. Impuls i następstwa – świadectwa ikonograficzne*, [w:] *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, red. K. Wachowski, Wrocław 2005, s. 87; M. Walczak, *Rzeźba architektoniczna w Małopolsce za czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 2006, s. 97–98, 102 (Henryk IV); R. Kaczmarek, *Sztuka w księstwach śląskich a sztuka w Czechach i mecenat luksemburski. Między trudnym sąsiedztwem a pełną akceptacją?*, [w:] *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Historia, kultura, sztuka*, red. M. Kapustka [et al.], Praha 2007, s. 115–146 (Henryk IV); A. Losik-Sidorska, *Katalog nagrobków piastowskich*, Poznań 2020, s. 59–66 (Henryk IV), 92–97 (Bolko II).

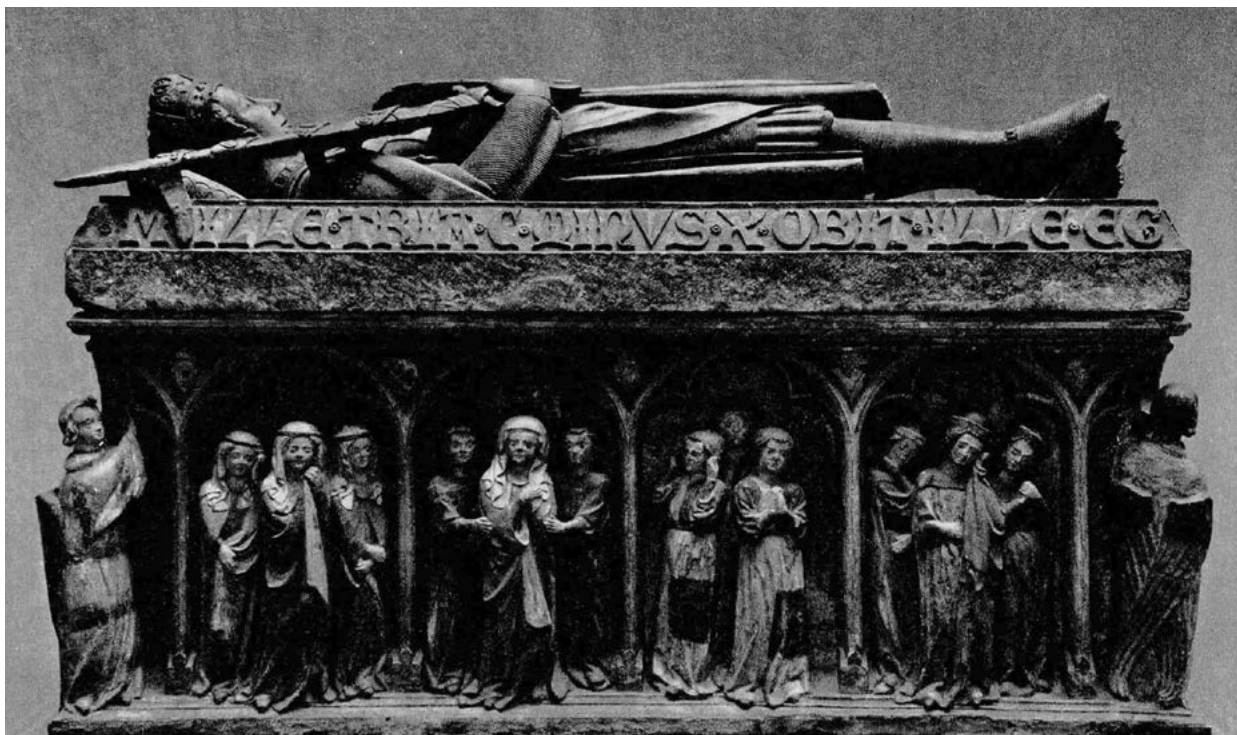
⁹ D. Gomolcke, *Des kurtzgefassten Innbegriffs der vornehmsten Merckwürdigkeiten von der Kayse. und Königl. Stadt Breslau in Schlesien*, Breslau 1735, s. 62–63. Jak dotąd na opis ten zwrócić uwagę J. Kęłowski w dwóch swoich pracach: *Treści ideowe...* (s. 58) oraz *Pomniki Piastów śląskich...* (s. 69–70), jednakże zainteresowały go w nim jedynie wymienione, jako uczestniczące w pogrzebie księcia, osobistości. Bliżej zająłem się opisem Gomolckiego w mojej dysertacji: *Kultura rycersko-dworska na Śląsku w dziejach sztuk plastycznych XII–początków XVI w.* (praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. A. Karłowskiej-Kamzowej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 1992, s. 233–235, 326–328). Wspomina go też – w kontekście czysto historycznym – T. Jurek (*Plany koronacyjne Henryka Probusa*, [w:] *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego...*, s. 26).

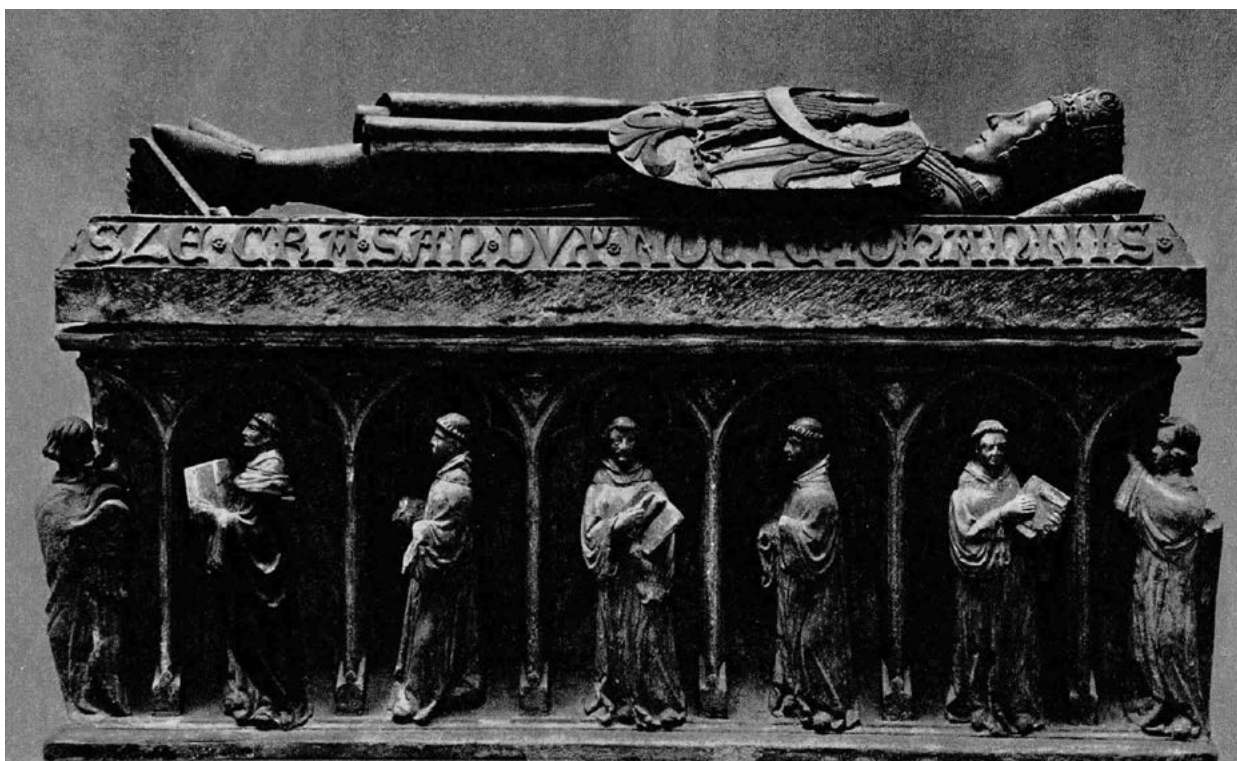
2. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

3. Płyta wierzchnia nagrobka Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

4. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, widok z boku – rodzina i dwór książęcy, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

6. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, widok z boku – kanonicy kolegiaty św. Krzyża, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

¹⁰ Zob. „Schlesische Kirchenblatt” 1860, s. nlb.; *Protokół otwarcia sarkofagu dnia 6 stycznia 1944 r.*, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta Konserwatora Zabytków Prowincji Dolnośląskiej, sygn. 60/3. Wewnątrz nagrobka znajdowała się bowiem skrzynia drewniana około metrowej długości, zawierająca jedynie szkielet księcia. Znaleździwo to przekazane zostało do Instytutu Antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego przy ul. św. Marcina, gdzie wraz z budynkiem uległo zniszczeniu w 1945 roku.

¹¹ Zob. J. Adamski, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200–1420. Główne kierunki rozwoju*, Kraków 2017, s. 329–347, gdzie cytowana cała, najważniejsza wcześniejsza literatura. Zob. też ostatnia biografia historyczna Henryka Probusa – wydawana dwukrotnie książka Z. Zielonki *Henryk Prawy* (wyd. 1: Katowice 1982; wyd. 2: Poznań 2015).

¹² D. Gomolcke, *op. cit.*, s. 63. Zob. też *Historia Śląska*, t. 1: *Do roku 1763*, red. K. Maleczyński, cz. 1: *Do połowy XIV w.*, Wrocław 1960, s. 258; K. Pie-radzka, *Henryk V Gruby, ks. legnicko-wrocławski* [hasło], [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław 1960, s. 410; J. Kębtowski, *Treści ideowe...*, s. 53–54, 58; *idem*, *Pomniki Piastów śląskich...*, s. 70; Z. Zielonka, *op. cit.*, s. 174–175; Z. Boras, *op. cit.*, s. 154, 160; T. Jurek, *op. cit.*, s. 25–27.

5. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, widok z boku – rodzina i dwór książęcy, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. R. Kaczmarek

ko posuniętą i zrozumiałą rezerwą, to jednak przy znanej rzetelności Gomolckego, jego zamiłowaniu dla zabytków przeszłości (był pierwszym badaczem np. romańskiego klasztoru na Ołbinie), a zwłaszcza przy skonfrontowaniu tego, co opisuje, z samym nagrobkiem Probusa, szczególnie zaś z jego zawartością (nie mógł przecież wiedzieć, co znajduje się wewnątrz tumbki nagrobka otwieranego dopiero w 1860 i 1944 r.)¹⁰, wydaje się, że wolno mu zaufać.

Z jakiego zatem manuskryptu korzystać mógł Gomolcke? Przypuszczam, że była to jakaś kronika czy innego rodzaju księga, znajdująca się prawdopodobnie w bibliotece kolegiaty św. Krzyża – kolegiaty, której fundatorem był zmarły książę wrocławski¹¹. W tej też kolegiacie 26 czerwca 1290 odbył się pamiętny pogrzeb, a kolegiaccy kanonicy – prałaci – wyobrażeni zostali na boku tumbki Henryka i oni też mogli być najbardziej zainteresowani utrwaleniem tych wydarzeń na piśmie. Ponadto żadne źródło poza przekazem Gomolckego nie wymienia imiennie uczestników pogrzebu, co też wzmaga wrażenie autentyczności przekazu, z którego korzystał Gomolcke, a zestaw przytoczonych przezeń osób znakomicie odpowiada sytuacji politycznej, jaka wytworzyła się we Wrocławiu po zgonie księcia Henryka¹². W tym świetle głównymi organizatorami pogrzebu byłiby: księżna wdowa Matylda Brandenburska, książę Henryk V Gruby i może biskup wrocławski Tomasz II.

Nie będziemy tu powtarzać opisu ceremonii pogrzebowych Henryka Probusa, odsyłając czytelnika do *Aneksu*, a tu jedynie podając najważniejsze fakty. Otóż najpierw książęce ciało wystawione zostaje

7. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, widok z boku – kanonicy kolegiaty św. Krzyża, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. R. Kaczmarek

na widok publiczny w auli zamkowej, zaprezentowane w całym splendorze monarszym, przybrane w strój uroczysty, zaopatrzone w insygnia władzy książęcej – mitrę, tarczę i oparty na ramieniu miecz. Dokładnie tak samo ukazywani są książęta śląscy na ich pieczęciach, od *sigillum* Bolesława II Rogatki (ojca Henryka Grubego) z 1244 r. poczynając¹³. W najstarszych pieczęciach nie pojawia się tylko mitra, którą spotykamy jednak już na pieczęciach Henryka III Głogowskiego z początku XIV wieku¹⁴. Może jako pierwszy na Śląsku używać jej zaczął właśnie Henryk Probus? Łoże paradne, na którym spoczywa ciało księcia, otoczone jest, jak później katafalk w kościele św. Krzyża, wielkimi świecami, podobnie jak widać to na miniaturach obrazujących uroczyste wystawienie zwłok Henryka Brodatego w *Kodeksie lubińskim* z 1353 r. i w jego naśladownictwie – *Kodeksie hornigowskim* z 1451 r. (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka) [fig. 15], oraz w podobnej scenie namalowanej na ołtarzu św. Jadwigi z kościoła Bernardynów we Wrocławiu (ok. 1430–1450, Muzeum Narodowe w Warszawie)¹⁵. Po ceremonialnym przeniesieniu zwłok księcia do kościoła następują w nim uroczystości religijne. Charakterystycznym szczegółem jest też wiadomość o uprzednim przebraniu ciała zmarłego w habit zakonny i przykryciu go płaszczem książęcym – jedynym insygnium władzy, jakie zmarły otrzymał do grobu¹⁶.

Wydaje się, że warto omówiony tu opis pogrzebu Henryka IV z 1290 r. zestawić z jedynym znanym dotąd środkowoeuropejskim opisem (czy raczej opisami) pogrzebu władcy – cesarza i króla czeskiego Karola IV (zm. 29 listopada 1378), jaki miał miejsce w Pradze w dniach

¹³ A. Schultz, *Die Schlesischen Siegel bis 1250*, Breslau 1871, s. 7, tabl. II, nr 11; P. Pfothenauer, *Die Schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 beziehentlich 1327*, Breslau 1879, s. 5–6, tabl. III, nr 17; K. Stronczyński, *Pomniki książęce Piastów...*, s. 193; M. Gumowski, *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, red. W. Semkowicz, Kraków 1936, s. 265, 267, 424, nr 7; A. Karłowska-Kamzowa, *op. cit.*, s. 75. Dwie pieczęcie tego typu, z 1270 i 1288 r., posiadał także Henryk IV Probus, o których zob. P. Pfothenauer, *op. cit.*, s. 2–3, tabl. I, nr 2, 3; K. Stronczyński, *Pomniki książęce Piastów...*, s. 209–210; M. Gumowski, *op. cit.*, s. 258, 262, 277, 425, nr 14, 16; A. Karłowska-Kamzowa, *op. cit.*, s. 75, 132; Z. Piech, *Ikongrafia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 223–290, 234, nr 42–46, 50–56, 65. Na temat związków pieczęci i nagrobka Probusa zob. J. Kębtowski, *Pomniki Piastów śląskich...*, s. 54; A. Karłowska-Kamzowa, *op. cit.*, s. 92.

¹⁴ Zob. M. Gumowski, *op. cit.*, s. 264, 272, 427 nr 25; Z. Piech, *Mitra książęca w świetle przekazów ikonograficznych od czasów rozbicia dzielnicowego do końca epoki jagiellońskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1987, nr 1, s. 13–14, 15; *idem*, *Strój, insygnia i atrybuty książąt piastowskich do końca XIV w.: część II*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1990, nr 3/4, s. 208; A. Karłowska-Kamzowa, *op. cit.*, s. 78, 86; Z. Piech, *Ikongrafia pieczęci...*, s. 66–68, 233–234, nr 63. Pieczęci tej używał Henryk III Głogowski od 1307 r. do śmierci w 1309 roku.

¹⁵ Wszystkie trzy przedstawienia porównywał jak dotąd jedynie K. Stronczyński (*Legenda obrazowa o Świętej Jadwidze księżnie Szląskiej według rękopisu z r. 1353 przedstawiona i z późniejszymi jej treściami obrazami porównana*, Kraków 1880, s. 170–171). Na temat *Kodeksu lubińskiego*, *Kodeksu hornigowskiego* i ołtarza bernardyńskiego oraz ich współzależności pisała A. Karłowska-Kamzowa (*Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław 1979; *Sztuka Piastów śląskich...*; tam też cytowana cała ważniejsza wcześniejsza literatura).

¹⁶ Zob. D. Gomolcke, *op. cit.*, s. 63. O płaszczu jako atrybucie władzy książęcej zob. Z. Piech, *Strój, insygnia i atrybuty...*, s. 217, 218–220; *idem*, *Ikongrafia pieczęci...*, s. 74–75.

8. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, biskup Tomasz II i akolici, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

9. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, księżna Matylda, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

10. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, rodzina książęca, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

¹⁷ Zob. E. Vlček, *Tělesné vlastnosti Karla IV*, [w:] *Karolus Quartus. Piae Memoriae Fundatoris sui Universitas Carolina D.D.D.*, uspořádal V. Vaněček, Praha 1984, s. 476-477.

¹⁸ Cyt. za: *ibidem*, s. 476 (przeł. J. Witkowski).

11-14 grudnia 1378¹⁷. Najpierw ciało, uprzednio zakonserwowane, wystawione zostało na łożu paradnym w sali zamku praskiego:

martwy cesarz leżał na marach na złotym suknie i na złotych poduszkach w całym swym splendorze, a u głowy jego leżały trzy korony: na prawej stronie pierwsza korona mediolańska, nad głową korona świętego cesarstwa rzymskiego, a po lewej stronie korona czeskiego królestwa. Po lewej stronie leżało też jabłko królewskie z krzyżem i nagi miecz przy nim, a na prawej stronie leżało cesarskie berło. Miał na rękach białe rękawice i pełno pierścieni, a odziany był w złoto-purpurowe nogawice i purpurowy płaszcz, a na głowie miał koronę swego majestatu. Dwunastu rycerzy trzymało nad nim i nad marami złoty baldachim¹⁸.

Następnie ciało Karola przeniesione zostało do kolegiaty św. św. Piotra i Pawła na Wyszehradzie, gdzie wystawione było przez noc. Na drugi dzień uroczyste przeniesiono je do kościoła franciszkańskiego pw. św. Jakuba na Starym Mieście praskim, gdzie raz jeszcze wystawione było przez całą noc. Trzeciego dnia przetransportowano zwłoki do farnego kościoła Panny Marii przed Tynem na Rynku Staromiejskim, gdzie krzyżowcy z czerwoną gwiazdą odprawili kolejną obrzęd. Następnie ciało Karola przeniesiono ponownie na Hrad-

11. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, płaczkowie, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

12. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, rodzina książęca, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

13. Nagrobek Henryka IV Probusa z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, klerycy ze świecami, pierwsza tercja XIV w.; Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. zbiory własne autora

czany i wystawiono w katedrze św. Wita. Tam też po uroczystej mszy żałobnej i innych obrzędach pogrzebowych ciało cesarskie, przebrane w habit franciszkański i złożone do drewnianej trumny, spoczęło w krypcie pod prezbiterium katedry¹⁹.

Z opisem pogrzebu Henryka Probusa w przekazie Gomolckego zbieżne są następujące elementy pogrzebu Karola: wystawienie zwłok w zamku na łożu paradnym, uroczysty kondukt, wystawienie ciała w kościele i nocne czuwania przy zwłokach, wreszcie przebranie ciała ze stroju ceremonialnego w zwykły habit.

Co z tego wszystkiego przedostało się zatem do śląskiej sztuki nagrobnej? Na podwyższeniu – tumbie, niczym na łożu paradnym, spoczywają w uroczystych strojach ceremonialnych (w mitrach i czerwonych płaszczach, prezentując w rękach miecze sprawiedliwości i tarcze z herbami ziem, którymi władali) książęta: Henryk IV Probus – na nagrobku z kościoła Świętego Krzyża we Wrocławiu (ok. 1330, obecnie: Muzeum Narodowe we Wrocławiu), Henryk VI Dobry, książę wrocławski, na nagrobku w kościele klarysek, obecnie urszulanek we Wrocławiu (ok. 1350), Bolesław III Szczodry, książę legnicko-brzeski, na nagrobku z kościoła cysterskiego w Lubiążu (tuż po 1352 r., obecnie Muzeum Narodowe we Wrocławiu), Bolko II Mały, książę świdnicko-jaworski, na nagrobku w kościele cystersów w Krzeszowie (ok. 1380),

 ¹⁹ Zob. *ibidem*.

14. Nagrobek Bolka II Małego, kościół pocysterski w Krzeszowie, ok. 1370–1380. Fot. R. Kaczmarek

²⁰ Zob. Z. Piech, *Ikonomia pieczęci...*, s. 61–63.

²¹ Zob. J. Kębtowski, *Treści ideowe...*, s. 42; *idem*, *Pomniki Piastów śląskich...*, s. 50; A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka Piastów śląskich...*, s. 125.

²² J. Kębtowski, *Treści ideowe...*, s. 91; *idem*, *Pomniki Piastów śląskich...*, s. 97.

²³ Zob. przyp. 16.

²⁴ Zob. B. Czechowicz, *Nagrobki późnogotyckie na Śląsku*, Wrocław 2003, s. 157–162, gdzie też cytowana i omawiana wcześniejsza literatura.

²⁵ Zob. przyp. 8.

²⁶ J. Kębtowski, *Treści ideowe...*, s. 56–57; *idem*, *Pomniki Piastów śląskich...*, s. 66; A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka Piastów śląskich...*, s. 42.

²⁷ Zob. przyp. 8.

Przemysław I Noszak, ks. cieszyński, na nagrobku w kościele dominikanów w Cieszynie (ok. 1409). Nie posiadają mitr książęcych, ale kojarzą się z wystawieniem zwłok na łożu paradnym wizerunki nagrobne: Bolka I Chwalebnego, księcia świdnicko-jaworskiego, w Krzeszowie u cystersów (zapewne ok. 1320–1330) [fig. 16] i Henryka IV Wiernego, księcia żagańskiego w Żaganiu u augustianów (po 1342). W obu ostatnich przypadkach przy głowie zmarłego spoczywa hełm z klejnotem herbu ziemi, nad którą panował (w ten sposób hełm zastępuje niejako mitrę)²⁰. Podobnie jak wokół głowy Karola IV złożone były na łożu paradnym korony ziem, nad którymi władał, tak też przy głowach dwóch książąt śląskich znalazły się tarcze z herbami księstw pod ich władaniem. Przy głowie Henryka Probusa są to godła Śląska Dolnego i Małopolski (lub całej Polski)²¹, przy głowie Bolesława III Szczodrego – orły śląskie, oznaczające chyba księstwa legnickie i brzeskie²².

Jak można wnosić z XV-wiecznych, wspominanych już przedstawień Henryka Brodatego na łożu paradnym²³, przestał wówczas tak ważną jak dotąd rolę odgrywać płaszcz książęcy. Zmienił się też układ miecza, trzymanego teraz ostrzem do dołu, podobnie jak na nagrobku Jana III, księcia raciborskiego, i jego żony, Magdaleny Opolskiej, w kościele Dominikanek w Raciborzu (po 1493)²⁴.

Analizujący ikonografię pomnika Henryka Probusa słusznie podkreślają, że ukazany na boku tumbi kondukt realizuje się niejako w dwóch wymiarach – ziemskim i niebiańskim²⁵.

Podtrzymujące płytę wierzchnią z ciałem księcia anioły nawiązują do słów antyfony pogrzebowej, śpiewanej w trakcie niesienia zwłok do grobu: „Niech aniołowie Pańscy zaniosą cię do Raju, do świętego miasta Jeruzalem”²⁶. Równocześnie jednak, jak w cytowanym opisie pogrzebu księcia Henryka, ukazano na tumbie jego pogrzeb rzeczywisty²⁷. Odprowadzają go na spoczynek wieczny, tak jak u Gomołckiego, biskup Tomasz II, księżna Matylda Brandenburska, Henryk V

15. Henryk I Brodaty na łożu paradnym, *Kodeks hornigowski z Legendą o św. Jadwidze*, 1451; Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. Fot. R. Kaczmarek

Gruby, książę legnicki, a niebawem i wrocławski, rodzina, urzędnicy, dwór, damy dworu i duchowieństwo²⁸. Pokazano też, niewymienione w deskrypcji, płaczki – żałobnice²⁹.

Równie dosłowną niejako ilustracją przytaczanego opisu pogrzebu książęcego są przedstawienia rzeźbione na boku tumbi Bolka II w Krzeszowie³⁰. Dokładnie tak, jak podczas przenosin ciała Henryka Probusa z zamku wrocławskiego do kolegiaty, tak też na tumbie ostatniego księcia świdnicko-jaworskiego ukazano urzędników jego dworu, konkretne, opatrzone herbami i dające się identyfikować na podstawie dokumentów wystawianych przez kancelarię Bolka II i jego żony, Agnieszki Austriackiej, postaci urzędników książęcych³¹. Jak urzędnicy wrocławscy nieśli ciało Henryka IV, tak też urzędnicy dworu świdnicko-jaworskiego niosą mary z ciałem Bolka II, i to dosłownie „na ramionach”.

O tym, jak wyglądała oprawa uroczystego pogrzebu książęcego na Śląsku, świadczy też niejako, poprzez negację, drugi testament księcia brzeskiego Ludwika I Sprawiedliwego (1313/1321–1398), spisany przezeń 4 kwietnia 1396. Książę zastrzega, aby jego pogrzeb był jak najskromniejszy:

przed pogrzebem zwłoki moje należy owinąć w prześcieradło, a na głowę założyć kąpielowy kaptur, nie wolno zbijać dla nich żadnej trumny, a przeciwnie, nieść je na lichej, prostej desce i po niej zsunąć je do dołu pod posadzką. Przy wystawieniu zwłok i przy przewożeniu ich do kościoła niech nikt nie waży się nawet wspomnieć o rumakach, koniach, zbrojach, sztandarach czy o czymś podobnym. Nakryjcie mnie szarym, zgrzebnym sukniem, które potem potniecie na kawałki po cztery lub pięć łokci długości i podarujcie je największej biedocie. Złotogłowie, który należał do mnie, nie wolno przykrywać mego ciała, a przeciwnie, złożyć należy go w zamkowej kolegiacie w Brzegu, aby zrobiono z niego złotolity ornat³².

²⁸ D. Gomolcke, *op. cit.*, s. 62–63.

²⁹ Nikt z badaczy nagrobka nie zwrócił na nie dotąd uwagi. Motyw ten wywodzi się z francuskiej gotyckiej sztuki sepulkralnej. Wzniesiony zapewne niedługo po nagrobku Probusa wawelski pomnik króla polskiego Władysława Łokietka (zm. w 1333 r.) zaopatrzony jest w ukazane na tumbie ceremonie żałobne. Nie jest to jednak kondukt, ale wyobrażenie egzekwii odprawianych przy ciele zmarłego. Dlatego też niepotwierdzony pozostaje związek tumb monarszych z Wrocławia i Krakowa, choć czasami przyjmuje się przeciwnie. Powstać mogły one niezależnie od siebie, mając jedynie wspólny prototyp we francuskich tumbach z żałobnikami i płaczkami (*pleurants*), o czym zob. M. Walczak, *op. cit.*, s. 97–106.

³⁰ Zob. przyp. 8. Por. też D. Adamska-Heś, *Wokół problematyki tumbi nagrobnej Bolka II w Krzeszowie*, [w:] *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. nauk. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2001.

³¹ Jw.

³² *Codex diplomaticus Silesiae*, Hrsg. C. Grünhagen, t. 9: *Urkunden der Stadt Brieg*, Breslau 1870, s. 254. Tłumaczenie części ostatniej woli księcia Ludwika I przytoczone w literackim tłumaczeniu S. Hellsztyńskiego (*Apokryf śląski*, Warszawa 1979, s. 260–261), z niewielkimi modyfikacjami autora niniejszego artykułu.

16. Nagrobek Bolka I Chwalebnyego, kościół pocysterski w Krzeszowie, ok. 1320-1330. Fot. zbiory własne autora

Z zestawienia zaprezentowanych przekazów źródłowych o ceremoniach żałobnych mających miejsce na średniowiecznym Śląsku i w Czechach oraz gotyckich pomników nagrobnych Piastów śląskich wynika, że fundatorzy i twórcy inspirowali się nie tylko tradycją przedstawieniową. Sięgali po ukształtowany na Zachodzie i adaptowany w mniejszym lub większym stopniu ceremoniał pochówku monarszego oraz po wspomnienia zdarzeń, których – niewykluczone – bywali świadkami. Szczególnie zauważalne jest to w przypadku pogrzebów najwybitniejszych Piastów śląskich XIV w., a jednocześnie wywodzących się z najbardziej prominentnych linii książęcych Śląska: wrocławskiej, legnicko-brzeskiej i świdnicko-jaworskiej. Ich członkowie należeli też do najbardziej ustosunkowanych – i obytych na dworach monarszych – mecenasów kultury rycersko-dworskiej. Niemałe znaczenie mogła mieć pobożność fundatorów i osobistości upamiętnionych przez pomniki nagrobne, a także utrwalona w świadomości społecznej wiedza o ich autorytecie, dokonaniach i zasługach. Gdy patrzy się na idealnie piękną i szlachetną postać księcia Henryka Probusa, wyrzeźbioną z maestrią przez nieznanego artystę, na znaki i insygnia jego władzy, na smutek i rozpacz przedstawionych na tumbie uczestników konduktu, a zwłaszcza na twarz tego księcia-poety, zwanego jeszcze za życia „łagodnym księciem”, przychodzi na myśl słowa, jakie kilkadziesiąt lat później nad trumną Karola IV w katedrze praskiej wypowiedział arcybiskup Jan Očko z Vlašimia: „Tak wielkich dobrodziejstw dokonał na tym świecie, że pamięć o nim trwać będzie na wieki wieków”³³.

Aneks

Opis pogrzebu księcia Henryka IV Probusa zmarłego 23 czerwca 1290

D. Gomolcke, *Fortragbesster Inbegriff der Vornehmsten Merckwürdigkeiten von der Kayse. Koenigl. Stadt Breslau in Schlesien...*, cz. 3, Breslau 1733, s. 62–63 (przeł. i uzup. J. Witkowski).

O egzekwiach dawnych książąt wrocławskich w śląskich księgach historycznych znaleźć daje się niewiele – a właściwie to zupełnie nic – napisanego. Tylko w jednym, prastarym, rękopiśmiennym traktacie znajduje się opis następującej ceremonii:

Kiedy roku tysięcznego dwuchsetnego dziewięćdziesiątego, w noc świętego Jana Chrzciciela, zmarł książę Henryk IV [Probus], ciało księcia obmyte zostało i po książęcemu przyodziane – także z mitrą książęcą na głowie, z mieczem w prawej ręce, w lewicy zaś trzymaną tarczą ze śląskim orłem. Poczem na wyniesionym o dwa stopnie łożu paradnym, w książęcej komnacie [zapewne wielkiej sali zamku wrocławskiego, na którym umarł Henryk Probus] przygotowanym, ciało w strój książęcy przybrane ułożono i tak

pokazano ludowi. U głowy, stóp i po obu stronach łoża dwanaście wielkich świeczników było ustawionych. Odtąd, przez dwa dni, ciało księcia tak pokazywane było. Dopiero po tym w habit je przebrano i przykrywszy ceremonialnym płaszczem, w drewnianej trumnie złożono, drewnianą zaś włożono do trumny ołowianej.

Następnie przez książęcych urzędników, na ramionach swych trumnę dźwigających, ciało księcia procesjonalnie przeniesione zostało do kościoła [św. Krzyża].

Na początku szło duchowieństwo zakonne z krzyżem, następnie szli kanonicy wraz z panem biskupem [Tomaszem II], wszyscy ze świecami w lichtarzach osadzonymi. Potem niesiono ciało książęce, za którym szła księżna-wdowa [Matylda Brandenburska]. Następnie szedł książę Henryk [V Gruby], pan na Legnicy, a po nim książęcy doradcy, fraucymer książęcy, rada miejska Wrocławia, a wreszcie mieszczanie.

W kościele, ponownie na dwóch stopniach, wzniesiony był wysoki katafalk. Na nim to ustawiono trumnę książęcą oraz wielkie świece woskowe, tak długie, że wypaliły się dopiero po Wigiliach [nocnym czuwaniu modlitewnym]. Potem trumnę książęcą do sklepionej krypty [tzw. dolny kościół pod wezwaniem św. Bartłomieja, patrona Piastów śląskich] złożono, gdzie spoczywała aż do czasu, kiedy to nagrobek dla księcia wystawiony został. Wówczas dopiero trumnę z ciałem książęcym do wnętrza tumbi włożono, a u góry, naturalnej wielkości, odkuty w kamieniu wizerunek księcia położono i przymurowano.

Pomnik ten grobowy jeszcze i za dni terażniejszych w prezbiterium kościoła pod wezwaniem św. Krzyża, obok katedry, widzieć się daje.

Słowa kluczowe

Piastowie śląscy, średniowieczna sztuka Śląska, dworski ceremoniał pogrzebowy, Henryk IV Probus, Ludwik I Sprawiedliwy, nagrobki gotyckie

Keywords

Silesian Piasts, medieval Silesian art, court funeral ceremony, Henry IV Probus, Louis I the Fair, Gothic gravestones

References

1. **Dobrzeński Tadeusz**, *Wrocławski pomnik Henryka IV. Z dziejów pomników piastowskich na Śląsku do połowy XIV wieku*, Warszawa 1964.
2. **Gomolcke Daniel**, *Des kurtzgefassten Innbegriffs der vornehmsten Merckwürdigkeiten von der Kayse. und Königl. Stadt Breslau in Schlesien*, Breslau 1735.
3. *Codex diplomaticus Silesiae*, Hrsg. **C. Grünhagen**, t. 9: *Urkunden der Stadt Brieg*, Breslau 1870.
4. **Karłowska-Kamzowa Alicja**, *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu. Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Warszawa–Wrocław 1991.

5. **Kęłowski Janusz**, *Pomniki Piastów śląskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 1971.
6. **Kęłowski Janusz**, *Treści ideowe gotyckich nagrobków na Śląsku*, Poznań 1970.
7. **Kaczmarek Romuald**, *Kolegiata Krzyża Świętego we Wrocławiu jako fundacja Henryka IV Probusa. Impuls i następstwa – świadectwa ikonograficzne*, [w:] *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, red. K. Wachowski, Wrocław 2005.
8. **Kaczmarek Romuald**, *Sztuka w księstwach śląskich a sztuka w Czechach i mecenat luksemburski. Między trudnym sąsiedztwem a pełną akceptacją?*, [w:] *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Historia, kultura, sztuka*, red. M. Kapustka [et al.], Praha 2007.
9. **Labudda Alfons SVD**, *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania rytuału Piotrkowskiego (1631). Studium historyczno-liturgiczne*, Warszawa 1983.
10. **Śnieżyńska-Stolot Ewa**, *Dworski ceremoniał pogrzebowy królów polskich w XIV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 29 i 30 listopada 1973 r.*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975.
11. **Walczak Marek**, *Rzeźba architektoniczna w Małopolsce za czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 2006.

Jacek Witkowski, PhD, jacek.witkowski@uwr.edu.pl, ORCID: 0000-0001-6047-2868

Art historian, medievalist, specializing in the history of medieval plastic arts and knightly-court culture in Central and Eastern Europe, lecturer at the Institute of Art History at the University of Wrocław.

Summary

JACEK WITKOWSKI (University of Wrocław) / Mediaeval funeral ceremonial of Silesian dukes and its reflection in sepulchral art

The article concerns the little-known problem of the funeral ceremony of the Silesian Piast dukes in the 14th and 15th centuries, as well as its reflections in the Silesian Gothic sepulchral art. The main sources are works of art, especially the miniature depicting the corpse of Henry I the Bearded on a parade bed in the *Lubin Codex* dated 1353 and its later painting imitations, as well as the tombstone of duke Henry IV Probus from the Holy Cross Collegiate Church in Wrocław. These iconographic sources were compared with few written sources: probably a medieval description of funeral ceremonies after the death of Henry IV Probus published in the Baroque period and a regulation concerning his own funeral in the last will of Louis I the Fair. They were confronted with historical accounts of funerals of Polish and Hungarian kings, and especially of rulers of the Kingdom of Bohemia.